

ZUZANNA WIECZOREK
Uniwersytet Śląski

 <https://orcid.org/0009-0001-0808-7038>

O lepsze jutro dla zwierząt Uwagi *de lege ferenda* na tle ustawy o ochronie zwierząt

Towards a better future for animals: *de lege ferenda* considerations on the Animal Protection Act

Abstract: The article provides a comprehensive overview of proposed amendments to the Animal Protection Act aimed at the long-term improvement of animal welfare in Poland. It sets out a number of postulates addressed to the legislator, intended to ensure that animals are afforded protection from pain and suffering resulting from various forms of abuse. Among the most significant proposals is the concept of granting animals a distinct legal status. The analysis concludes with a reflection on the necessity of ensuring the effective implementation of the proposed amendments, while emphasizing that such changes should not be introduced in a hasty manner. In the course of the legislative process concerning the revised Animal Protection Act, particular importance should be attached to the precise wording of the provisions and their potential interpretation, as these factors directly affect their subsequent application by the courts, which in practice often proves detrimental to animals.

Keywords: animal abuse, animal legal status, statutory interpretation, Animal Protection Act amendments

O kraju świadczą jego Zwierzęta. Stosunek do Zwierząt. Jeżeli ludzie zachowują się bestialsko wobec Zwierząt, nie pomoże im żadna demokracja ani w ogóle nic.

Olga Tokarczuk¹

1. Wstęp

Stan polskiego ustawodawstwa oraz orzecznictwa dotyczącego znęcania się nad zwierzętami jest pełen nieprawidłowości i wymaga niezwłocznej poprawy, aby w praktyce polepszyć sytuację zwierząt zamieszkujących na terytorium Polski². Jest to konieczne, mimo że obowiązująca ustawa o ochronie zwierząt³ oceniana jest w skali światowej jako jedna z lepszych⁴. Dzieje się tak, ponieważ urzeczywistnianie przez organy wymiaru sprawiedliwości zawartych w niej postulatów w praktyce nie spełnia

¹ O. Tokarczuk: *Prowadź swój pług przez kości umarłych*. Wydawnictwo Literackie, Kraków 2016, s. 127.

² Zagadnienie znęcania się nad zwierzętami powoduje trudności już na poziomie wykładni. Doktryna i orzecznictwo spierają się, co należy rozumieć przez tę, z pozoru jedynie prostą, materię, a to wywołuje rozbieżności w rozstrzygnięciach wydawanych w sprawach o znęcanie się nad zwierzętami i brak ukształtowania się stabilnej linii orzeczniczej. Wspomniany problem jest jednak na tyle rozległy, że wykracza poza zakres niniejszego opracowania. Więcej o analizie stanu prawnego ochrony zwierząt przed znęcaniem się znaleźć można m.in. w opracowaniach: P. Ostaszewski: *Statystyczny obraz przestępstwa znęcania się nad zwierzętami*. „Prawo w Działaniu. Sprawy Karne” 2011, nr 9, s. 101–117; D. Karaś: *Bezkarni. Przestępstwa przeciwko zwierzętom. Raport z monitoringu wymiaru sprawiedliwości i organów ścigania*. Fundacja Czarna Owca Pana Kota, Kraków–Wrocław 2022; Idem: *Jak Polacy znęcają się nad zwierzętami? Raport z monitoringu sądów, prokuratur i policji*. Fundacja Czarna Owca Pana Kota, Kraków–Wrocław 2016; *Zwierzęta to przywilej*. Wywiad „Żurnalisty” z Konradem Kuźmińskim (prezesem DIOZ). YouTube. 16.07.2023. https://youtu.be/1vilX9A1z_k [dostęp: 27.08.2024]; S. Otfinowska: *MS: rośnie liczba skazanych za przestępstwa wobec zwierząt*. Bankier.pl. 24.12.2021. <https://www.bankier.pl/wiadomosc/MS-rosnie-liczba-skazanych-za-przestepstwa-wobec-zwierzat-8249260.html> [dostęp: 27.08.2024]; M. Kulik, M. Rudy: *Ustawa o ochronie zwierząt. Komentarz*. Red. E. Kruk. Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2024, art. 6, s. 93–195; K. Kuszlewicz: *Ustawa o ochronie zwierząt. Komentarz*. Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2021, art. 6, s. 107–126; K. Więckowska: *Znęcanie się nad zwierzętami na gruncie ustawy o ochronie zwierząt – kilka refleksji de lege lata*. W: *Sprawiedliwość dla zwierząt*. Red. B. Błońska i in. Instytut Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk, Stowarzyszenie „Otwarte Klatki”, Warszawa 2017, s. 150–165; K. Topczewska: *Ustawa o ochronie zwierząt – informator prawny dla praktyków*. Wydawnictwo Mazovia, Warszawa 2019.

³ Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt. Dz.U. 1997, nr 111, poz. 724 z późn. zm. [dalej: u.o.z.].

⁴ B. Michalski: *Sprawy o znęcanie się nad zwierzętami w Polsce: Egzekwowanie przepisów*. [Raport]. Gazeta Prawna. 06.12.2021. <https://serwisy.gazetaprawna.pl/orzeczenia/artykuly/8307201,sprawy-o-znecanie-sie-nad-zwierzetami-otwarte-klatki-raport-prokuratura-sady.html> [dostęp: 29.08.2024]; *Zwierzęta to przywilej*...

formułowanych wobec niej oczekiwań⁵. Sankcje wymierzone za przestępstwa związane ze znęcaniem się nad zwierzętami nie realizują funkcji prewencyjnej – nie odstraszały potencjalnych sprawców od popełnienia podobnych czynów w przyszłości, ani nie wyrażają w sposób jednoznaczny społecznego potępienia dla takiego rodzaju zachowań⁶. Przyczyną takiego stanu jest przede wszystkim fakt, że rozstrzygnięcia wydawane na podstawie ustawy o ochronie zwierząt nie wykorzystują w pełni potencjału przewidzianych w niej kar oraz środków karnych, a dobro zwierząt *in genere* nie zawsze stanowi priorytet w procesie orzekania⁷.

W konsekwencji w dyskursie prawniczym znaleźć można wiele sugerowanych udoskonaleń, które przyjmują zarówno postać konkretnych postulatów, jak i bardziej ogólnych propozycji. Z tego względu niniejszy artykuł jest próbą przedstawienia najbardziej doniosłych ze wskazywanych przez doktrynę niezbędnych modyfikacji, na podstawie których w przyszłości możliwe będzie wypracowanie mechanizmów zwiększających ochronę zwierząt przed ludzkim okrucieństwem.

⁵ Ibidem.

⁶ P. Ostaszewski: *Statystyczny obraz przestępstwa...*, s. 103–117; *Zwierzęta to przywilej...*

⁷ Wśród wyroków wydawanych w sprawach o znęcanie się nad zwierzętami dominują kary nieizolacyjne mieszczące się w dolnych granicach ustawowego zagrożenia – więcej o statystykach karania za znęcanie się nad zwierzętami zob. P. Ostaszewski: *Statystyczny obraz przestępstwa...*, s. 103–117; D. Karaś: *Jak Polacy znęcają się nad zwierzętami?*..., s. 38; K. Szczecińska-Przybułek: *Problematyka znęcania się nad zwierzętami ze szczególnym uwzględnieniem kar i środków karnych orzekanych wobec sprawców*. „Kortowski Przegląd Prawniczy”, dostęp za pośrednictwem strony internetowej: <https://wpia.uwm.edu.pl/czasopisma/sites/default/files/uploads/KPP/2018/2/5-10.pdf> [dostęp: 26.03.2025], s. 2–5; D. Karaś: *Bezkarni. Przestępstwa przeciwko zwierzętom...*, s. 85–100, 122–124, 175–182. Ponadto sędziowie decydują się często na warunkowe zawieszenia kary, jak np. w wyroku Sądu Rejonowego w Hławie z dnia 13 września 2016 r. II K 647/16. Niepublikowany; wyroku Sądu Rejonowego w Częstochowie z dnia 20 listopada 2020 r. IV K 836/20. Niepublikowany; wyroku Sądu Rejonowego w Grudziądzu z dnia 26 lutego 2016 r. II K 967/15. <https://ekostraz.pl/wp-content/uploads/2022/09/Bezkarni.-Przestepstwa-przeciwko-zwierzetom.-Raport-z-monitoringu.pdf> [dostęp: 12.12.2024]; wyroku Sądu Rejonowego w Lesznie z dnia 24 października 2019 r. II K 214/19. <https://ekostraz.pl/wp-content/uploads/2022/09/Bezkarni.-Przestepstwa-przeciwko-zwierzetom.-Raport-z-monitoringu.pdf> [dostęp: 12.12.2024], oraz wyroku Sądu Rejonowego w Koszalinie z dnia 14 grudnia 2016 r. Sygn. akt zanonimizowano. Niepublikowany, lub niskie kary finansowe, jak np. 200 zł grzywny zasądzone w wyroku Sądu Rejonowego w Elblągu z dnia 24 października 2026 r. VIII K 585/16. <https://ekostraz.pl/wp-content/uploads/2022/09/Bezkarni.-Przestepstwa-przeciwko-zwierzetom.-Raport-z-monitoringu.pdf> [dostęp: 12.12.2024], czy w wyroku Sądu Rejonowego w Nakle nad Notecią z dnia 17 listopada 2017 r. II K 482/17.1005. <https://ekostraz.pl/wp-content/uploads/2022/09/Bezkarni.-Przestepstwa-przeciwko-zwierzetom.-Raport-z-monitoringu.pdf> [dostęp: 12.12.2024], lub w wyroku Sądu Rejonowego w Częstochowie z dnia 18 czerwca 2019 r. XI K 575/19. Niepublikowany; B. Michalski: *Sprawy...*; art. 35 u.o.z.

Mnogość oraz różnorodność proponowanych rozwiązań, które podnoszone są w doktrynie, ukazują, jak wiele nieprawidłowości znaleźć można w obecnym stanie prawnym ochrony zwierząt przed zadawaniem im bólu lub cierpienia. Niemożliwe do zrealizowania zdaje się wybranie najbardziej doniosłych postulatów w tym zakresie, jednakże warto przedstawić te z nich, które wybrzmiewają najczęściej. Będzie to zatem kwestia nadania zwierzętom podmiotowości prawnej, wprowadzenia do ustawodawstwa wzorca dobrych praktyk i dbałości o dobrostan zwierząt oraz wsparcia rozwoju społeczeństwa prozwierzęcego.

2. Nadanie podmiotowości prawnej

Postulatem, który wydaje się zasługiwać na szczególną uwagę ustawodawcy, jest nadanie zwierzętom podmiotowości prawnej za pośrednictwem ustawy o ochronie zwierząt. Pozwoliłoby to na zmniejszenie liczby przypadków okrucieństwa wobec zwierząt oraz na bardziej efektywną ochronę ich praw. Dzięki przeprowadzeniu kompleksowej nowelizacji ustawy w tym zakresie być może w przyszłości uda się zredukować liczbę przypadków znęcania się nad zwierzętami⁸.

Przyznanie zwierzętom podmiotowości budzi jednak obecnie wiele wątpliwości i kontrowersji. Bez wątpienia interesującym wprowadzeniem do rozmów w tym zakresie są spostrzeżenia Tomasza Pietrzykowskiego i Andrzeja Elżanowskiego, którzy wyodrębniają podmiotowość: doznaniowo-poznawczą, osobową oraz prawną⁹. Już samo to rozróżnienie powinno sugerować prawodawcy, że decyzja o nadaniu zwierzętom podmiotowości nie powinna być pochopna. Należy poprzedzić ją rozważaniami o tym, który bądź które z rodzajów podmiotowości będą adekwatne w stosunku do zwierząt, i w następstwie tego – które z nich powinny znaleźć odzwierciedlenie w polskim porządku prawnym.

Podmiotowość doznaniowo-poznawcza rozumiana jest jako sfera subiektywnych przeżyć wewnętrznych. Posiadają ją zwierzęta, które potrafią posługiwać się świadomością. Są to ssaki, ptaki oraz większość pozostałych kręgowców. Zwierzęta te doświadczają, tak jak ludzie, zarówno negatywnych, jak i pozytywnych doznań. Charakteryzują się

⁸ Zob. A. Elżanowski, T. Pietrzykowski: *Zwierzęta jako nieosobowe podmioty prawa*. W: *Sprawiedliwość dla zwierząt...*, s. 9; M. Drapalska-Grochowicz: *Prawne interpretacje bliskich relacji człowieka z innymi zwierzętami*. „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2020, T. 82, nr 1, s. 225–227; T. Pietrzykowski: *Ludzkie, niezbyt ludzkie. Esej o podmiotowości prawnej i wyzwaniach XXI wieku*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2016, s. 86–87.

⁹ A. Elżanowski, T. Pietrzykowski: *Zwierzęta...*, s. 9.

posiadaniem woli rozumianej jako motywacja i zdolność do dokonywania wyborów dotyczących ich postępowań. Ten rodzaj podmiotowości powinien bezsprzecznie zostać wyrażony w polskim ustawodawstwie poprzez regulacje zapewniające zwierzętom ochronę przed negatywnymi konsekwencjami ludzkich działań oraz przepisy umożliwiające skuteczną realizację przez zwierzęta ich indywidualnych interesów życiowych, wolnych od przeszkód wywołanych przez czynnik ludzki¹⁰.

Podmiotowość osobowa jest tłumaczona jako posiadanie doznaniowej oraz refleksyjnej samoświadomości. Samoświadomość doznaniowa jest cechą każdego podmiotu i łączy się ona z poczuciem własnej integralności oraz odrębności od reszty świata zewnętrznego, natomiast samoświadomość refleksyjna to świadomość samego siebie jako organizmu. Cechuje ona wszystkich ludzi oraz tylko nieliczne zwierzęta, np. słonie czy szympansy. To właśnie poprzez posiadanie samoświadomości refleksyjnej istoty te postrzegają siebie jako sprawców oraz podmioty doznająco-poznające. Jest to jednak przymiot, który posiada niewiele gatunków zwierząt, dlatego trudno jest mówić o nadaniu podmiotowości osobowej zwierzętom *in genere*¹¹.

Innym typem podmiotowości wyodrębnianej w doktrynie jest podmiotowość prawna. Jest to rodzaj podmiotowości nadawanej przez prawodawcę. Teoretycy prawa utożsamiają ją z posiadaniem uprawnień, obowiązków oraz ze zdolnością do ponoszenia odpowiedzialności¹². Jako efekt postępu moralnego społeczeństwa to właśnie ten rodzaj podmiotowości jest postulowany do nadania zwierzętom¹³. Przyznanie im tego typu podmiotowości uzasadniane jest ich dereifikacją, która w XX w. stała się częścią wielu europejskich porządków prawnych, w tym polskiej ustawy o ochronie zwierząt¹⁴. Niestety wprowadzenie regulacji

¹⁰ T. Pietrzykowski: *Ludzkie, niezbyt ludzkie...*, s. 86–88, 109–110; A. Elżanowski, T. Pietrzykowski: *Zwierzęta...*, s. 10–14; M. Drapalska-Grochowicz: *Prawne interpretacje...*, s. 219.

¹¹ Więcej na ten temat: A. Elżanowski, T. Pietrzykowski: *Zwierzęta...*, s. 14–15; Idem: *Ludzkie, niezbyt ludzkie...*, s. 98–108, 170–172; Idem: *Prawo ochrony zwierząt. Pojęcia, zasady, dylematy*. Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2022, s. 38–40.

¹² T. Pietrzykowski: *Ludzkie, niezbyt ludzkie...*, s. 17, 68–69.

¹³ Ibidem, s. 68–69.

¹⁴ „Zwierzę, jako istota żyjąca, zdolna do odczuwania cierpienia, nie jest rzeczą. Człowiek jest mu winien poszanowanie, ochronę i opiekę” – art. 1 pkt 1 u.o.z. stanowi uzupełnienie art. 45 ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny (Dz.U. 1964, nr 16, poz. 93), stwierdzając, że zwierzęta formalnie na gruncie prawa cywilnego nie są rzeczami. Więcej: S. Rudnicki, S. Dmowski: *Komentarz do kodeksu cywilnego. Księga pierwsza. Część ogólna*. Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 1999, s. 139; M. Kulik, M. Mozgwa: *Zbieg przepisu art. 35 ustawy o ochronie zwierząt z przepisami typizującymi uszkodzenie rzeczy*. „Prokuratura i Prawo” 2011, nr 6, s. 5–6.

dereifikujących nie przyniosło zadowalających rezultatów. Na ich podstawie zwierzęta straciły jedynie status rzeczy, ale nie zyskały statusu podmiotu, który umożliwiałby nadanie im szeregu uprawnień¹⁵. Jak trafnie stwierdzili Andrzej Elżanowski oraz Tomasz Pietrzykowski, praktyka pokazuje, że sama deklaracyjna dereifikacja nie powoduje rzeczywistego „odrzechowienia” statusu prawnego zwierząt¹⁶. Dlatego też zmiany w ustawodawstwie nie doprowadziły do pożądanych modyfikacji w sposobie traktowania zwierząt przez ludzi i nadal wiele tych istot traktowanych jest przedmiotowo¹⁷. Aby można było mówić o rzeczywistej prawnej dereifikacji, konieczne jest nadanie zwierzętom za pośrednictwem przepisów uprawnień podmiotowych, które zapewnią ochronę ich interesów w praktyce. W celu poprawy sytuacji zwierząt postuluje się zatem nadanie im nieosobowej podmiotowości prawnej. Przemawia za tym przede wszystkim fakt, że zwierzęta kręgowce posiadają swoje własne interesy, które należy zabezpieczyć poprzez wprowadzenie przepisów mających na celu ich ochronę oraz niwelowanie wszelkich ich naruszeń. Z nadaniem zwierzętom nieosobowej podmiotowości prawnej wiązałoby się przekształcenie ich w prawnie indywidualne byty, posiadające własne interesy, które należałoby uwzględniać w procesie stanowienia oraz stosowania prawa. Nie mogłoby to jednak być połączone z przyznaniem zwierzętom obowiązków, ponieważ ich wyegzekwowanie byłoby niemożliwe. Nowelizacja ustawodawstwa w tym zakresie powinna skoncentrować się na wprowadzeniu mechanizmów nadzoru i egzekucji w przypadkach naruszeń zwierzęcych interesów¹⁸.

Zasługujące na uwagę w kontekście nadania zwierzętom podmiotowości, szczególnie tej rozumianej jako podmiotowość prawna, jest również uzasadnianie tego postulatu bliskością istniejącą między ludźmi a zwierzętami. To wyraz postępu moralnego społeczeństwa i chęci zredukowania antropocentryzmu obowiązującego systemu prawnego. Wspominaną bliskość rozumieć należy jako więzi łączące niektórych ludzi z poszczególnymi

¹⁵ T. Pietrzykowski: *Etyczne problemy prawa*. Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2011, s. 226–231; Idem: *Ludzkie, niezbyt ludzkie...*, s. 192–193; Idem: *Prawo ochrony zwierząt...*, s. 113.

¹⁶ A. Elżanowski, T. Pietrzykowski: *Zwierzęta...*, s. 9.

¹⁷ Społeczeństwo nadal na pewne zwierzęta patrzy jak na produkt spożywczy – abstrakcyjny byt pozbawiony indywidualnego charakteru i osobowości. To wpływ karnizmu, który potęguje rozróżnianie gatunków zwierząt na te, które klasyfikujemy jako żywność, i te, które zaliczamy do członków naszych rodzin. Więcej na ten temat: M. Joy: *Karnizm: dlaczego zjadanie zwierząt to kwestia sprawiedliwości społecznej*. W: *Sprawiedliwość dla zwierząt...*, s. 241–248; T. Pietrzykowski: *Ludzkie, niezbyt ludzkie...*, s. 110–112.

¹⁸ Więcej na ten temat: A. Elżanowski, T. Pietrzykowski: *Zwierzęta...*, s. 16–19; Idem: *Ludzkie, niezbyt ludzkie...*, s. 193–195; Idem: *Prawo ochrony zwierząt...*, s. 50–52, 335–356.

zwierzętami, ale także jako zespół cech, które występują zarówno u zwierząt, jak i u ludzi. Aktualny stan wiedzy skłania do przekonania, że katalog tych wspólnych cech staje się coraz bardziej obszerny, jednakże – co ważne – nigdy nie będzie tożsamy. Jest to konsekwencja zaprzeczenia kartezjańskiej filozofii dualizmu między ludźmi a zwierzętami i przyjęcia darwinowskiego stwierdzenia, że człowiek nie jest uprzywilejowanym gatunkiem względem zwierząt i jako gatunek *Homo sapiens* wywodzi się od nich. Obecnie przypisuje się zwierzętom motywacje oraz uczucia i dlatego możemy mówić o istnieniu więzi międzygatunkowej, z której korzyści powinny czerpać obie strony. W praktyce jednak najczęściej to ludzie czerpią pożytek z tej relacji. Z tego powodu też w systemie prawnym powinny znaleźć się regulacje nadające podmiotowość, ale przy tym zapewniające korzyści z tej bliskości również zwierzętom, bez względu na to, czy są to zwierzęta domowe, które ludzie traktują coraz częściej jak członków rodzin, czy zwierzęta gospodarskie, które, niestety, nadal są traktowane przez dużą część społeczeństwa jak „chodzące posiłki”¹⁹.

Na poparcie idei nadania zwierzętom podmiotowości można także przywołać solidaryzację jako cechę, która łączy prawa człowieka z prawami zwierząt i stanowi naturalne następstwo wspomnianej wcześniej bliskości między ludźmi a zwierzętami. Z terminem „solidaryzacja” łączy się postrzeganie Ziemi jako dobra wspólnego wszystkich istot na niej żyjących. Dlatego też powinniśmy dążyć do zapewnienia zwierzętom komfortu życia na tej planecie. Skoro Ziemia to nasz wspólny dom, to każdy żywy organizm powinien czuć się na niej bezpiecznie. Nadanie zwierzętom podmiotowości pozwoli na zapewnienie im chociażby minimalnych gwarancji życia w świecie, w którym ich prawa mają realne znaczenie, a dobrostan zwierząt to nie tylko postulat, a otaczająca nas rzeczywistość²⁰.

Warto jednak w tym miejscu zaznaczyć, że nadanie zwierzętom podmiotowości prawnej nie jest próbą zrównania ich statusu ze statusem ludzi. Nie oczekuje się przyznania im tożsamego z ludzkim katalogu praw podmiotowych. Nie ma, dla przykładu, żądań o przyznanie zwierzętom praw majątkowych, ponieważ nie byłyby one zdolne do ich wykonywania. Postuluje się jednak, aby zawrzeć w przepisach prawnych te z praw podmiotowych, które zwierzęta są w stanie realizować i którym z tego powodu należy się prawna ochrona. Przepisy powinny bowiem gwarantować zwierzętom życie pozbawione okrucieństwa, z naciskiem na eliminację okrucieństwa, którego sprawcami są ludzie²¹.

¹⁹ M. Drapalska-Grochowicz: *Prawne interpretacje...*, s. 217–223; T. Pietrzykowski: *Ludzkie, niezbyt ludzkie...*, s. 88–89, 93–100; Idem: *Prawo ochrony zwierząt...*, s. 35–37.

²⁰ M. Drapalska-Grochowicz: *Prawne interpretacje...*, s. 223–227.

²¹ T. Pietrzykowski: *Etyczne problemy prawa...*, s. 244–246.

Co ciekawe, w doktrynie pojawia się również postulat personifikacji prawnej zwierząt, która miałaby w konsekwencji doprowadzić do nadania im statusu prawnego podobnego do statusu osób. Łączyłoby się to z przyznaniem zwierzętom katalogu podmiotowych praw publicznych, a więc z nadaniem im statusu podmiotu porządku prawnego jako „osobom pozaludzkim”²². Jednym z pierwszych argumentów na poparcie tezy o personifikacji zwierząt było stwierdzenie Toma Regana, że niektóre zwierzęta mają pewne zdolności psychologiczne, które sprawiają, iż są one nie tylko istotami żywymi, ale także istotami mającymi swoje odrębne życie w znaczeniu szeregu przeżyć oraz doświadczeń, które mogą postrzegać jako dobre lub złe. Zwierzęta trzeba więc postrzegać jako podmioty życia, którym należy się odpowiednie traktowanie przez ludzi nie tylko ze względu na humanitaryzm, ale też wzajemną sprawiedliwość pomiędzy wszystkimi podmiotami życia²³. Jednakże jako społeczeństwo jesteśmy dopiero na początku tego naukowego i społecznego dyskursu, na którego wynik należy jeszcze poczekać – głównie dlatego że personifikacja prawna zwierząt wiązałaby się z całościową przebudową aksjologicznych podstaw oraz instytucjonalnego kształtu podmiotowości prawnej. Przede wszystkim należałoby wyeliminować z systemu wszelkie formy eksploatacji zwierząt przez człowieka, ponieważ są one często ich źródłem bólu i cierpienia. W rozmaitych zakładach przemysłowych codziennie dochodzi do okaleczania zwierząt czy przetrzymywania ich w niedopuszczalnych warunkach, co prowadzi do pogłębiającego się uprzedmiotowienia tych istot. Postulowaną prawną personifikację zwierząt musiałyby więc poprzedzać ogromne zmiany w nastawieniu do nich dużej części społeczeństwa i stopniowe wyeliminowanie wszelkich form wykorzystywania zwierząt do zaspokajania potrzeb człowieka, a bez wątpienia są to procesy, które wymagają jeszcze pewnego czasu²⁴.

3. Wzorzec dobrych praktyk

W celu polepszenia w praktyce sytuacji zwierząt w Polsce ustawodawca powinien również zwrócić uwagę na realizację przez przepisy postulatów na wzór Pięciu Zasad Wolności, które w 1979 r. spisała w Wielkiej

²² T. Pietrzykowski: *Ludzkie, niezbyt ludzkie...*, s. 162–166.

²³ T. Regan: *The case for animal rights*. University of California, Berkeley, CA 1983; T. Pietrzykowski: *Ludzkie, niezbyt ludzkie...*, s. 162–166.

²⁴ T. Pietrzykowski: *Prawo ochrony zwierząt...*, s. 113; Idem: *Ludzkie, niezbyt ludzkie...*, s. 113–114, 161–176.

Brytanii Rada Dobrostanu Zwierząt Gospodarskich²⁵. Polskie prawodawstwo w zakresie praw zwierząt musi zapewniać każdemu zwierzęciu pozostającemu pod opieką człowieka realizowanie i przestrzeganie gwarancji życia w dobrostanie, a więc wolnego od głodu, pragnienia, dyskomfortu, bólu, urazów, chorób, strachu, stresu, oraz wolności w wyrażaniu normalnego zachowania. Wskazane byłoby, aby postulaty te znalazły wprost odzwierciedlenie nie tylko w zapisach prozwierzęcych aktów prawnych, ale także w codziennym życiu zwierząt.

Na powszechną aprobatę zasługują również poglądy Tomasza Pietrzykowskiego dotyczące ochrony zwierząt przed bólem oraz cierpieniem wywoływanym przez ludzkie postępowanie. Autor twierdzi, że nasze czasy, aby chronić zwierzęta przed wszelką krzywdą wywoływaną ludzkimi działaniami oraz zaniechaniami, wymagają znacznie bardziej radykalnych postulatów oraz poczynań niż te, które były podejmowane w XIX w. Jego zdaniem nadszedł czas, aby stworzyć regulacje, które nie tylko zminimalizują przypadki znęcania się nad zwierzętami, ale zapewnią też katalog praw gwarantujący im większy komfort życia. Pietrzykowski wskazuje ponadto, że obecnie w praktyce mamy do czynienia z wyraźnym społecznym naciskiem na potrzebę przeprowadzenia wspomnianej już gruntownej rewitalizacji ustawodawstwa poruszającego problematykę ochrony praw zwierząt²⁶.

4. Dbłość o dobrostan zwierząt

Wprowadzenie do ustawy o ochronie zwierząt przepisów ustanawiających minimalne warunki utrzymywania zwierząt domowych to kolejna idea, która podobnie jak wszystkie wymienione postulaty przyczyniłaby się do zmniejszenia liczby przypadków znęcania się nad zwierzętami²⁷. Gwarantowałaby ona możliwość egzekwowania standardów zawartych w nowelizacji. Minimalne warunki utrzymywania zwierząt mogłyby zostać stypizowane na wzór obowiązujących obecnie przepisów dotyczących utrzymywania zwierząt gospodarskich i wykorzystywanych do celów specjalnych²⁸. Za pośrednictwem nowelizacji ustawy

²⁵ Więcej o Radzie oraz jej celach i zadaniach zob. <https://www.gov.uk/government/groups/farm-animal-welfare-committee-fawc> [dostęp: 02.09.2024].

²⁶ T. Pietrzykowski: *Etyczne problemy prawa...*, s. 222–224.

²⁷ DIOZ: *Petycja do Posłanek i Posłów X kadencji Sejmu RP*. https://dioz.pl/petycja_prawa_zwierzat/ [dostęp: 12.12.2024].

²⁸ Rozdział 3 i 4 u.o.z.; rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 15 lutego 2010 r. w sprawie wymagań i sposobu postępowania przy utrzymywaniu gatunków zwierząt gospodarskich, dla których normy ochrony zostały określone

na właścicieli zwierząt domowych nałożony zostałby prawny obowiązek zapewnienia im warunków bytowych określonych w akcie wykonawczym wydanym do ustawy, takich jak np.: zakaz trzymania psów na łańcuchach, normy dotyczące karmienia czy wielkości kojców, a także nakaz dbania o stan zdrowia zwierząt i zapewnienie im odpowiedniej pomocy weterynaryjnej w przypadkach chorób oraz niezbędnej profilaktyki²⁹.

W celu poprawy warunków bytowych zwierząt konieczna jest również reforma ustawowa dotycząca funkcjonowania schronisk³⁰. Obecnie większość z nich to „więzienia, w których zwierzęta odsiadują za swoją niewinność”³¹, ale też za nieodpowiedzialność swoich dotychczasowych „opiekunów”. Aby wyeliminować zwierzęcą niedolę w placówkach tego typu, należy wprowadzić do polskiego porządku prawnego m.in. normy ustanawiające zakaz prowadzenia schronisk dla zysku przez osoby prywatne, co niestety, w świetle obowiązującego stanu prawnego, ma często miejsce i łączy się z tragicznymi konsekwencjami dla zwierząt³².

Ponadto w ustawie o ochronie zwierząt powinny zostać wyrażone wprost: zakaz hodowli zwierząt na futra, zakaz uboju rytualnego, zakaz wykorzystywania zwierząt w cyrkach oraz zakaz trzymania psów na łańcuchach – ze wskazaniem, że wyłączną formą uwięzi powinien być kojec o wskazanych ustawowo minimalnych wymiarach dopasowanych do wielkości danego osobnika.

w przepisach Unii Europejskiej. Dz.U. 2010, nr 56, poz. 344; rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 28 czerwca 2010 r. w sprawie minimalnych warunków utrzymywania gatunków zwierząt gospodarskich innych niż te, dla których normy ochrony zostały określone w przepisach Unii Europejskiej. Dz.U. 2010, nr 116, poz. 778; rozporządzenie Ministra Klimatu i Środowiska z dnia 25 maja 2023 r. w sprawie minimalnych warunków utrzymywania poszczególnych gatunków zwierząt wykorzystywanych do celów rozrywkowych, widowiskowych, filmowych, sportowych i specjalnych. Dz.U. 2023, poz. 1091.

²⁹ DIOZ: *Petycja do Posłanek i Posłów...*

³⁰ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 20 stycznia 2022 r. w sprawie szczegółowych wymagań weterynaryjnych dla prowadzenia schronisk. Dz.U. 2022, poz. 175.

³¹ *Zwierzęta to przywilej...*

³² Dla przykładu warto wskazać tutaj sprawę Schroniska dla zwierząt w Wojtyszkach, które zasłużyło na niechlubną nazwę obozu koncentracyjnego dla zwierząt. Więcej na ten temat: Stowarzyszenie Obrona Zwierząt: *Obóz koncentracyjny Wojtyszki*. <https://www.obrona-zwierzat.pl/wojtyszki.html> [dostęp: 13.09.2024]. Na szczęście w marcu 2023 r. organizacja DIOZ przejęła teren mordowni i odmieniła los zamieszkujących tam zwierząt. Więcej na ten temat: K. Kojzar: *Właścicielka Wojtyszek z zarzutami znęcania się nad zwierzętami. Psy uratowane z piekła szukają domów*. *Oko.press*. 08.03.2023. <https://oko.press/wojtyszki-zarzuty> [dostęp: 13.09.2024].

W znowelizowanej ustawie powinny znaleźć się również przepisy zwiększające kompetencje Inspekcji Weterynaryjnej³³. Dzięki nim organy Inspekcji zostałyby wyposażone w instrumenty pozwalające na natychmiastową reakcję na fakt popełnienia czynów polegających na zadawaniu zwierzęciu cierpienia lub bólu, bez konieczności czekania na decyzje administracyjne, które obecnie są wydawane zbyt wolno. Takie usprawnienie pozwoliłoby na zdecydowanie szybszą reakcję państwa na znęcanie się nad zwierzętami, a tym samym znacznie skróciłoby czas ich cierpienia³⁴.

5. Budowa społeczeństwa prozwierzęcego

Dla perspektywicznej zmiany podejścia polskiego społeczeństwa do losu zwierząt ustawa o ochronie zwierząt powinna zawierać również przepisy podkreślające konieczność edukacji dzieci, młodzieży, a także dorosłych, o tym, jak powinno się traktować zwierzęta i jak działać w przypadku, gdy zauważy się, że jakiegokolwiek zwierzęcej istocie dzieje się krzywda³⁵. W obecnie obowiązującej ustawie wyrażony jest jedynie nakaz dla Ministra właściwego do spraw oświaty, aby problematyka ochrony zwierząt była częścią podstawy programowej w ramach kształcenia ogólnego (art. 8. ust. 2 u.o.z.). Nakaz ten konkretyzować mają rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej dotyczące podstawy programowej. Jednakże nawet w nich brakuje wskazówek, w jaki sposób przeprowadzić zajęcia poruszające tę tematykę, aby były ciekawe dla odbiorców oraz wpływały na nich długofalowo, zwiększając ich świadomość z zakresu praw zwierząt. Istnieje więc potrzeba wzbogacenia polskiego porządku prawnego o regulacje zapewniające efektywną edukację prozwierzęcą już od najmłodszych lat.

Sugerowane jest dla przykładu wprowadzenie do podstawy programowej edukacji empirycznej, której celem jest pobudzenie dziecięcej wrażliwości i jako jej następstwo kształtowanie odpowiednich postaw wobec zwierząt od wczesnego dzieciństwa. Dzięki tego typu edukacji młodzi uczniowie ugruntowaliby w sobie postawy altruistyczne³⁶.

³³ Obecnie w ustawie o ochronie zwierząt do Inspekcji Weterynaryjnej odnoszą się jedynie art. 3, 18 i 34a.

³⁴ DIOZ: *Petycja do Posłanek i Posłów*...

³⁵ A. Czerwińska: *Education through compassion, czyli edukacja empiryczna w Polsce. W: Sprawiedliwość dla zwierząt*..., s. 263–267; K. Więckowska: *Edukacja prawnicza w zakresie humanitarnej ochrony praw zwierząt. W: Sprawiedliwość dla zwierząt*..., s. 268–275.

³⁶ Więcej na temat edukacji empirycznej: A. Czerwińska: *Education through compassion*..., s. 263–267.

Kolejnym krokiem w kierunku właściwej edukacji prozwierzęcej jest podkreślenie znaczenia edukacji prawniczej w zakresie humanitarnej ochrony praw zwierząt. Aby efektywnie walczyć ze zwierzęcą krzywdą, konieczne jest nie tylko znowelizowanie samej treści przepisów, ale także odpowiednie wykształcenie praktyków, którzy w swojej pracy zawodowej skoncentrują się na przestrzeganiu wyznaczonych przez ustawę standardów. Dlatego też tak ważne jest wprowadzenie do siatek studiów prawniczych modułów poświęconych prawom zwierząt³⁷.

6. Konkluzje

Jak trafnie dostrzegł Tomasz Pietrzykowski, racje za upodmiotowieniem oraz personifikacją zwierząt mają charakter bardziej moralny niż praktyczny³⁸. Co nie umniejsza jednak ogromnemu znaczeniu takiej modyfikacji statusu zwierząt i może być dobrym punktem wyjścia dla legislatorów rozpoczynających pracę nad nowym brzmieniem regulacji prozwierzęcych. Już teraz, na skutek obecnej w ustawodawstwie polskim dereifikacji zwierząt, istnieje prawny obowiązek, aby wszystkie podejmowane względem zwierząt środki prawne, a więc także te, które mają miejsce w związku ze stwierdzeniem, że doszło do znęcania się nad zwierzętami, respektowały ich dobrostan i wartość ich życia³⁹. Być może warto byłoby to wykorzystać w pracach ustawodawczych i stworzyć trwały fundament praw zwierząt w Polsce, zbudowany z moralnych przekonań społeczeństwa.

Każde z przedstawionych rozwiązań powinno zostać poddane pod dyskusję prawodawców, aby następnie wprowadzić je do porządku prawnego w formie, która pozwoli na jak najpełniejsze i najbardziej efektywne realizowanie ochrony zwierząt przed znęcaniem się. Nowelizacje nie powinny być jednak wprowadzane pochopnie, bez skupienia się na odpowiednim sformułowaniu przyszłych regulacji. To ważne, ponieważ

³⁷ Więcej na temat edukacji prawniczej w zakresie humanitarnej ochrony praw zwierząt: K. Więckowska: *Edukacja prawnicza...*, s. 268–275. W tym miejscu warto wskazać Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, ponieważ jest to jeden z nielicznych wydziałów prawa, na których już teraz można poszerzać swoją wiedzę na temat humanitarnej ochrony praw zwierząt. Na WPiA UŚ istnieje taka możliwość za pośrednictwem wykładów dedykowanych lub członkostwa w Kole Naukowym Praw Zwierząt. Liczę, że pozostałe uczelnie wyższe, jeszcze przed prawnym uregulowaniem tej kwestii, wezmą przykład z Uniwersytetu Śląskiego i już od teraz rozpoczną edukację przyszłych prawników.

³⁸ T. Pietrzykowski: *Prawo ochrony zwierząt...*, s. 43.

³⁹ Ibidem, s. 43, 144.

zorientowanie na szczegóły w brzmieniu oraz wykładni znowelizowanych przepisów pozwoli na realizację postulatów w ich pełnym brzmieniu i wyeliminuje obecnie występujące nieścisłości wynikające z różnic pojawiających się podczas procesów wykładni obowiązujących aktualnie przepisów przeprowadzanych przez poszczególne organy wymiaru sprawiedliwości.

Znowelizowanie ustawy o ochronie zwierząt oraz pozostałych regulacji dotyczących problemu znęcania się nad tymi istotami jest pożądane przede wszystkim, aby polepszyć sytuację zwierząt w naszym kraju, ale nie jest to jedyny powód, dla którego prawodawca powinien zająć się tym elementem polskiego porządku prawnego. Należy stwierdzić, że jako społeczeństwo jesteśmy moralnie gotowi na rozpoczęcie prawotwórczych rozmów o prawach zwierząt i nadszedł czas, abyśmy pokazali poprzez działania na rzecz tych bezbronnych istot swoje człowieczeństwo. Lepsze jutro zwierząt zacząć trzeba już dziś. Słysząc to zarówno w rozmowach na polskich ulicach, jak i na sejmowych korytarzach, a taką okazję trzeba wykorzystać dla dobra zwierząt. Jako społeczeństwo jesteśmy im to winni.

Bibliografia

Literatura

- Czerwińska A.: *Education through compassion, czyli edukacja empiryczna w Polsce*. W: *Sprawiedliwość dla zwierząt*. Red. B. Błońska i in. Instytut Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk, Stowarzyszenie „Otwarte Klatki”, Warszawa 2017, s. 263–267.
- Drapalska-Grochowicz M.: *Prawne interpretacje bliskich relacji człowieka z innymi zwierzętami*. „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2020, T. 82, nr 1, s. 217–229.
- Elżanowski A., Pietrzykowski T.: *Zwierzęta jako nieosobowe podmioty prawa*. W: *Sprawiedliwość dla zwierząt*. Red. B. Błońska i in. Instytut Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk, Stowarzyszenie „Otwarte Klatki”, Warszawa 2017, s. 8–19.
- Joy M.: *Karnizm: dlaczego zjadanie zwierząt to kwestia sprawiedliwości społecznej*. W: *Sprawiedliwość dla zwierząt*. Red. B. Błońska i in. Instytut Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk, Stowarzyszenie „Otwarte Klatki”, Warszawa 2017, s. 241–248.
- Karaś D.: *Bezkarci. Przestępstwa przeciwko zwierzętom. Raport z monitoringu wymiaru sprawiedliwości i organów ścigania*. Fundacja Czarna Owca Pana Kota, Kraków–Wrocław 2022.

- Karaś D.: *Jak Polacy znęcają się nad zwierzętami? Raport z monitoringu sądów, prokuratur i policji*. Fundacja Czarna Owca Pana Kota, Kraków–Wrocław 2016.
- Kulik M., Mozgwa M.: *Zbieg przepisu art. 35 ustawy o ochronie zwierząt z przepisami typizującymi uszkodzenie rzeczy*. „Prokuratura i Prawo” 2011, nr 6, s. 5–24.
- Kulik M., Rudy M.: *Ustawa o ochronie zwierząt. Komentarz*. Red. E. Kruk. Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2024.
- Kuszelewicz K.: *Ustawa o ochronie zwierząt. Komentarz*. Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2021.
- Ostaszewski P.: *Statystyczny obraz przestępstwa znęcania się nad zwierzętami*. „Prawo w Działaniu. Sprawy Karne” 2011, nr 9, s. 101–117.
- Pietrzykowski T.: *Etyczne problemy prawa*. Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2011.
- Pietrzykowski T.: *Ludzkie, niezbyt ludzkie. Esej o podmiotowości prawnej i wyzwaniach XXI wieku*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2016.
- Pietrzykowski T.: *Prawo ochrony zwierząt. Pojęcia, zasady, dylematy*. Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2022.
- Regan T.: *The case for animal rights*. University of California, Berkeley, CA 1983.
- Rudnicki S., Dmowski S.: *Komentarz do kodeksu cywilnego. Księga pierwsza. Część ogólna*. Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 1999.
- Tokarczuk O.: *Prowadź swój pług przez kości umarłych*. Wydawnictwo Literackie, Kraków 2016.
- Topczewska K.: *Ustawa o ochronie zwierząt – informator prawny dla praktyków*. Wydawnictwo Mazovia, Warszawa 2019.
- Więckowska K.: *Edukacja prawnicza w zakresie humanitarnej ochrony praw zwierząt*. W: *Sprawiedliwość dla zwierząt*. Red. B. Błońska i in. Instytut Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk, Stowarzyszenie „Otwarte Klatki”, Warszawa 2017, s. 268–275.
- Więckowska K.: *Znęcanie się nad zwierzętami na gruncie ustawy o ochronie zwierząt – kilka refleksji de lege lata*. W: *Sprawiedliwość dla zwierząt*. Red. B. Błońska i in. Instytut Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk, Stowarzyszenie „Otwarte Klatki”, Warszawa 2017, s. 150–165.

Akty prawne

- Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny. Dz.U. 1964, nr 16, poz. 93.
- Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt. Dz.U. 1997, nr 111, poz. 724 z późn. zm.
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 15 lutego 2010 r. w sprawie wymagań i sposobu postępowania przy utrzymywaniu gatunków zwierząt gospodarskich, dla których normy ochrony zostały określone w przepisach Unii Europejskiej. Dz.U. 2010, nr 56, poz. 344.

Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 28 czerwca 2010 r. w sprawie minimalnych warunków utrzymywania gatunków zwierząt gospodarskich innych niż te, dla których normy ochrony zostały określone w przepisach Unii Europejskiej. Dz.U. 2010, nr 116, poz. 778.

Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 20 stycznia 2022 r. w sprawie szczegółowych wymagań weterynaryjnych dla prowadzenia schronisk. Dz.U. 2022, poz. 175.

Rozporządzenie Ministra Klimatu i Środowiska z dnia 25 maja 2023 r. w sprawie minimalnych warunków utrzymywania poszczególnych gatunków zwierząt wykorzystywanych do celów rozrywkowych, widowiskowych, filmowych, sportowych i specjalnych. Dz.U. 2023, poz. 1091.

Orzecznictwo

Wyrok Sądu Rejonowego w Grudziądzu z dnia 26 lutego 2016 r. II K 967/15. <https://ekostraz.pl/wp-content/uploads/2022/09/Bezkar ni.-Przestępstwa-przeciwko-zwierzeto m.-Raport-z-monitoringu.pdf> [dostęp: 12.12.2024].

Wyrok Sądu Rejonowego w Ławie z dnia 13 września 2016 r. II K 647/16. Niepublikowany.

Wyrok Sądu Rejonowego w Elblągu z dnia 24 października 2016 r. VIII K 585/16. <https://ekostraz.pl/wp-content/uploads/2022/09/Bezkar ni.-Przestępstwa-przeciwko-zwierzeto m.-Raport-z-monitoringu.pdf> [dostęp: 12.12.2024].

Wyrok Sądu Rejonowego w Koszalinie z dnia 14 grudnia 2016 r. Sygn. akt zanonimizowano. Niepublikowany.

Wyrok Sądu Rejonowego w Nakle nad Notecią z dnia 17 listopada 2017 r. II K 482/17.1005. <https://ekostraz.pl/wp-content/uploads/2022/09/Bezkar ni.-Przestępstwa-przeciwko-zwierzeto m.-Raport-z-monitoringu.pdf> [dostęp: 12.12.2024].

Wyrok Sądu Rejonowego w Częstochowie z dnia 18 czerwca 2019 r. XI K 575/19. Niepublikowany.

Wyrok Sądu Rejonowego w Lesznie z dnia 24 października 2019 r. II K 214/19. <https://ekostraz.pl/wp-content/uploads/2022/09/Bezkar ni.-Przestępstwa-przeciwko-zwierzeto m.-Raport-z-monitoringu.pdf> [dostęp: 12.12.2024].

Wyrok Sądu Rejonowego w Częstochowie z dnia 20 listopada 2020 r. IV K 836/20. Niepublikowany.

Źródła internetowe

DIOZ: *Petycja do Posłanek i Posłów X kadencji Sejmu RP*. https://dioz.pl/petycja_prawa_zwierzat/ [dostęp: 12.12.2024].

<https://www.gov.uk/government/groups/farm-animal-welfare-committee-fawc> [dostęp: 02.09.2024].

- Kojzar K.: *Właścicielka Wojtyszek z zarzutami znęcania się nad zwierzętami. Psy uratowane z piekła szukają domów*. Oko.press. 08.03.2023. <https://oko.press/wojtyszki-zarzuty> [dostęp: 13.09.2024].
- Michalski B.: *Sprawy o znęcanie się nad zwierzętami w Polsce: Egzekwowanie przepisów. [Raport]*. Gazeta Prawna. 06.12.2021. <https://serwisy.gazetaprawna.pl/orzeczenia/artykuly/8307201,sprawy-o-znecanie-sie-nad-zwierzetami-otwarte-klatki-raport-prokuratura-sady.html> [dostęp: 29.08.2024].
- Otfinowska S.: *MS: rośnie liczba skazanych za przestępstwa wobec zwierząt*. Bankier.pl. 24.12.2021. <https://www.bankier.pl/wiadomosc/MS-rosnie-liczba-skazanych-za-przestepstwa-wobec-zwierzat-8249260.html> [dostęp: 27.08.2024].
- Stowarzyszenie Obrona Zwierząt: *Obóz koncentracyjny Wojtyszki*. <https://www.obrona-zwierzat.pl/wojtyszki.html> [dostęp: 13.09.2024].
- Szczecińska-Przybułek K.: *Problematyka znęcania się nad zwierzętami ze szczególnym uwzględnieniem kar i środków karnych orzekanych wobec sprawców*. „Kortowski Przegląd Prawniczy”, dostęp za pośrednictwem strony internetowej: <https://wpia.uwm.edu.pl/czasopisma/sites/default/files/uploads/KPP/2018/2/5-10.pdf> [dostęp: 26.03.2025].
- Zwierzęta to przywilej*. Wywiad „Żurnalisty” z Konradem Kuźmińskim (prezesem DIOZ). YouTube. 16.07.2023. https://youtu.be/1vilX9A1z_k [dostęp: 27.08.2024].